

Kovács Balázs

A PERFECTUM GRAMMATIKALIZÁCIÓJA
SZINKRÓN ÉS DIACHRÓN SZEMPONTBÓL.
EGY KONTRASZTÍV ANALÍZIS
A NÉMET, AZ ANGOL ÉS A FRANCIA NYELVBŐL

Bevezetés

A *perfectum-imperfectum*-dichotómia több mai indoeurópai nyelvben is megtalálható. Ilyen például a német, az angol, a francia, a görög és a macedón is. Ezen nyelvek mindegyikében nagyon hasonlóan képződik a *perfectum*, tehát az az analitikus igeidő, amely egy birtoklást/létet kifejező igéből és egy általában múlt idejű passzív participiumból (melléknévi igenévből) fejlődött ki (*present perfect*, *passé composé*, *Perfekt*). Jelen munka központi tárgyát ezen igeidő grammatikalizációja, illetve oppozíciója az *imperfektum* jellegű (*past simple*, *imparfait*, *Präteritum*... stb.) igeidőkkel szemben képző.

Jelen dolgozat feladata három részre osztható fel; először is szeretném a három nyelvben *perfectum-imperfectum*-dichotómiának a történetét összehasonlítani. Haspelmath utal arra, hogy ezekben a nyelvekben –habár az érintett igeidők grammatikalizációja már relatíve előrehaladott– a *perfectum* igeidő különböző grammatikalizációs fokon van.¹ Míg a németben a *Präteritum* és a *Perfekt* közötti jelentéskülönbség kevésbé egyértelműen körülhatárolható, addig a franciában és az angolban a *past simple* (*imparfait*) és a *present perfect* (*passé composé*) egymástól élesen elkülöníthető. Sze-

1 Haspelmath, Martin: European Linguistic Area: Standards Average European. In: *Language Typology and Language Universals*, Ed. Martin Haspelmath, Berlin 2001: 1495.

retném dolgozatomban a *perfectum* grammatikalizációs foka szerint sorba rendezni a három vizsgált nyelvet. Másodszer szeretném megtalálni egy kontrasztív-történeti szempontból felettebb érdekes jelenség magyarázatát. Míg a német és az angol egymással közeli rokonságban állnak (azaz azonos nyelvcsoporthoz, a germánhoz tartoznak), és a franciával sokkal távolabbi kapcsolatban vannak (egy nyelvcsaládba, az indoeurópaiba tartoznak), addig fellelhető egy furcsa korreláció a *perfectum* képzéséhez használt segédigék rendszerében a német és a francia között: mind a két nyelv hasonló igéknel használja az *esse*, illetve a *habere*-típusú segédigéket. Az angolban ezzel szemben csak a *habere*-típusú segédige létezik a mai nyelvben, ezt használja az összes ige *perfectuma*. Ez alapvetően ellentmond a logikus feltételezésnek, miszerint az angol és a német – lévén szó közelebbi rokonságban lévő nyelvekről – segédigerendszerének sokkal jobban kellene hasonlítania egymáshoz, mint egy harmadik nyelvcsoporthoz származó nyelvéhez. Ezen probléma vizsgálatán kívül szeretnék egy összehasonlítást végezni a mai nyelvállapot tükrében ezen hat igeidő jelentését illetően.

Elméleti háttér

A következőkben tisztázni fogok néhány alapvető fogalmat, amelyeknek megértése a további szöveg szempontjából elengedhetetlen fontosságú, illetve a dolgozat szempontjából releváns nyelvi folyamatokat fogom általánosan felvázolni. Antoine Meillet, a grammatikalizáció fogalmának megalakítója munkájában kétféle folyamatot különböztet meg a nyelvtani formák fejlődésekor. Az egyik az analógia, azaz a folyamat, amelynek során az egyik forma egy másik mintájára megváltozik, „hozzá igazodik”. Kisgyermeken megfigyelhető például, hogy a nyelvelsajátítás folyamata során az anomáliákat nem ismerve analogikusan hozzák létre a formákat: a *dire* ’mondani’ ige ragozásakor a szabályos ragozás mintájára *nous disons*, **vous disez* formát képeznek, a *vous dites* helyes alak helyett. A másik folyamat a nyelvtani formák alakulásakor maga a *grammatikalizáció*, amely Meillet szerint egy autonóm elem grammatikai szerepüvé válása.² Meillet után először komolyabban

2 Meillet, Antoine: *L' évolution des formes grammaticales*. Párizs 1912: 155–156.

a nyelvészet pragmatikus fordulata (~70-es évek) körül kezdték a grammatikalizációt, mint önálló jelenséget kutatni. A mai szakirodalom már relatíve egységesen definiálja a grammatikalizációt.³ Az egyik legismertebb német nyelvészeti lexikon, a Bußmann-féle szerint a grammatikalizáció olyan nyelvi folyamat, amelynek során önálló lexikai elemekből fokozatosan nyelvtani kategóriákat⁴ kifejező elemek lesznek.⁵ A német *werden* 'válni valamivé' ige grammatikalizálódott a passzív kifejezésére. A grammatikalizáció első fázisaiban még az eredeti jelentését megőrizte. A *Das Haus wurde aufgebaut* (A ház fel lett építve) mondat esetében szó szerint értelmezhető az, hogy a ház felépítetté vált, felépített állapotba került. A későbbiekben viszont olyan igékre is kiterjedt ez a passzivépzési lehetőség, amelyeknél a *válni valamivé* jelentés nem releváns: [Ein] *Raum, in dem gestorben wird*.⁶ (Egy szoba, amelyikben meghalnak). Hagège rámutat arra, hogy a grammatikalizáció folyamatához az is hozzátartozik, amikor egy már részben grammatikai elemből egy még grammatikaibb elem jön létre,⁷ tehát még jobban elveszti lexikai jelentését.⁸ Hopper és Traugott rámutatnak arra, hogy a grammatikalizáció során mindig egy már meglévő formához konkurens forma jön létre. Az 1. ábra alapján látszik a *francia futur simple* példáján, hogy a konkurens formák közül rendszerint a régebbi forma avul el, majd tűnik el, és egy új alakul ki.

3 Hagège, Claude: Les processus de grammaticalisation. In: *Language Typology and Language Universals*, Ed. Martin Haspelmath. Berlin 2001: 1609.

4 Grammatikai/nyelvtani vagy morfoszintaktikai kategóriáknak nevezzük az egyes szófajok azon változóit, amelyek által a szó mondatbeli grammatikai jelentését megkapja. Ide tartozik például a szám, a személy, az idő, a mód...stb. az igéknél illetve az eset és a nem a főneveknél. Ezek a szónak a lexikai jelentésére, tehát arra az entitásra, amelyet a világban jelöl nincsenek kihatással. Különböző nyelveknél különböző kategóriák szerint változnak a szavak, pl. a mai franciában nincs a főnévnek esete.

5 *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Ed.: Hadumod Bußmann. Stuttgart 2008: 242–243.

6 Kehlmann, Daniel: *Ruhm. Ein Roman in neun Geschichten*. Reinbek 2009: 57.

7 Hagège 2001: 1609.

8 Megkülönböztetünk ezen felül metaforikus grammatikalizációt, amelynek során a grammatikalizálódó nyelvi fogalom nincs jelen (*in absentia*), a *la pluie va tomber* 'az eső esni fog' mondat esetében egy emberi cselekvés (*aller* 'menni') grammatikalizálódik jövő idő kifejezésére, tehát a „menés” nincs jelen. A metonimikus grammatikalizáció esetében jelen van a fogalom (*in praesentia*) (Hagège 2001: 1611.), így pl.: a *-ban, -ben* ragok (<*bél*) esetében a belek alapvetően jelen voltak, amikor elkezdtek lokatívuszi jelentéstartalmat felvenni.

Latin	Francia
cantabimus („énekelni”: FUT: IMPF: IND: ACT: 1PL)	
cantare habemus ⁹ (~ua.)	→ chanterons („énekelni”: FUT. SIMPL: 1PL)
	allons chanter („énekelni”: FUT. PROCHE: 1PL)

1. ábra: konkurens formák a grammatikalizáció egy klasszikus példáján
(a táblázatot kiegészítette: K. B.)¹⁰

A dolgozatban bevezettem egy összefoglaló dichotómiát bizonyos igeidők jelölésére. A *perfectum-imperfectum*-dichotómia képzí jelen tanulmány alapját. *Perfectum* alatt értem a dolgozatomban elsősorban a német *Perfekt*, az angol *present perfect* igeidőket, amelyek genetikai rokonságban is állnak egymással, illetve a francia *passé composé* igeidőt, amely ugyanazon az elven épül fel, mint a másik kettő. Tágabb értelmezésben pedig minden olyan (elsősorban európai nyelvekben előforduló) igeidőt, amely egy eredetileg általában birtoklást (*habere-perfectum*), és/vagy egy létezést (*esse-perfectum*) kifejező segédigéből és egy általában passzív múlt idejű participiumból képződik.¹¹ *Imperfectum* alatt értem ezzel szemben a dolgozatomban elsősorban a német *Imperfekt* (=Präteritum), az angol *past simple* igeidőket, amelyek genetikai rokonságban vannak egymással, illetve a francia *imparfait* igeidőt, amely formáját tekintve a latin praeteritum imperfectum indicativi activi¹² leszármazottja.

Az 1. táblázatról látszik, hogy a *perfectum* és az *imperfectum* kategóriák milyen kapcsolatban vannak egymással, illetve hogy hívják ezeket az igeidőket az egyes nyelvek nyelvtanai. A későbbiekben elsősorban a *perfectum* grammatikalizációjáról lesz szó, hiszen csak ez dokumentált mindhárom nyelv esetében. Habár ezen formák nagyon hasonló szabályok szerint képződnek, jelentésük mégsem esik (teljesen és minden nyelv esetében) egybe.

9 Ezt a formát – habár a szerző latinként kezeli – már vulgáris latinnak tekintjük.

10 Hopper, Paul J. – Traugott, Elizabeth Closs: *Grammaticalization*. Cambridge 1993:9.

11 Vö.: 4. pont: macedón és újjörög nyelv

12 Pl. *habere*>*habe-ba-m*

	<i>Perfectum</i>	<i>Imperfectum</i>
(Vulgáris) latin	* <i>Habeo factum errorem.</i> ¹³	* <i>Facebam errorem.</i>
Francia	<i>J'ai fait une faute.</i> (<i>passé composé</i>)	<i>Je faisais une faute.</i> (<i>imparfait</i>)
Angol	<i>I have made a mistake.</i> (<i>present perfect</i>)	<i>I made a mistake.</i> (<i>past simple</i>)
Német	<i>Ich habe einen Fehler gemacht.</i> (<i>Imperfekt=Präteritum</i>)	<i>Ich machte einen Fehler.</i> (<i>Perfekt</i>)

1. táblázat: a perfectum és az imperfectum példákon szemléltetve

Ez részben az egyes nyelvek igeidőrendszerének adottságaival, részben pedig azzal magyarázható, hogy ezen igeidők különböző grammatikalizációs szinten állnak, és így a konkurens igeidővel való „versengésük” is más szinten van. A későbbieknek mind a három nyelv esetében részletesen lesz szó erről a nyelv történetének, illetve a mai nyelvállapotnak a tükrében. Meillet rámutat arra, hogy mi ennek a folyamatos körforgásnak az oka.¹⁴ Az ilyen jellegű igeidők grammatikalizációja során több lépcsőn megy végig a folyamat. Először csak egy igazi birtoklást kifejező ige áll egy birtoklott dologgal, és ez inkább egy nominális komplexum (NP), hiszen amit birtokol az alany, az egy névszó lehet. Később eltávolodik ettől és inkább az igei csoporthoz kezd tartozni (VP). Ezzel egy időben elkezd a befejezettséget és a birtoklást, mint jelentéseket elveszíteni, és átveszi az *egyszerű múlt idő* jelentést, amelylyel szükségtelenné teszi a korábban meglévő múlt időt, hiszen az redundanciát okozna a nyelv rendszerében.

13 A *-gal jelölt alakok a történeti nyelvészetben a kikövetkeztetett, valószínűsíthető alakok, amelyeknek a konkrét létezésére nincs bizonyíték. A leíró nyelvtanban viszont helytelen alakokat jelöl. A klasszikus latinban megtalálható perfectum, (pl.: praesens perfectum indicativi activi) tehát nem tartozik a perfectum kategóriájába, ezért vettem a vulgáris latin alakokat példaként (Feci errorem lenne a példamondat a klasszikus latinban.). A továbbiakban a dőlt betűs perfectum fogja az általam bevezetett dichotómiát jelezni, a nem dőlt betűs pedig a latin actio verbi morfját, a perfectumot.

14 Meillet 1912: 155–156.

A *perfectum* vizsgált formái – habár genetikailag azonosak (a német és az angol esetében), illetve ugyanazon az elven épülnek mindhárom nyelvben – nem mindannyian fejezik ki ugyanazt, illetve nem mindannyian töltenek be azonos szerepet a vizsgált nyelvek rendszerén belül. Ennek többek között az az oka, hogy ezek az alakok különböző grammatikalizációs szinteken állnak.¹⁵ Ezek mind a három vizsgált nyelvben igeidők, de az angolban és a franciában rendelkeznek aspektuális¹⁶ jelentéssel is, a németben viszont alapvetően kevésbé. Ezen felül alátámasztja Haspelmath állítását a *perfectum* igeidők különböző grammatikalizációs szintjeiről az is, hogy az angolban és a franciában az *imperfectum*tól jelentésében is jól elhatárolhatók ezek az igeidők, míg a németben az esetek többségében lényegi jelentésbeli változás nélkül felcserélhetők.¹⁷ Az angolban az aspektus is egy grammatikai kategória, amely alapvetően folyamatos (*progressive/continuous*) és befejezett (*perfect*) lehet.¹⁸ Shubik¹⁹ arra mutat rá tanulmányában, hogy egyfajta perfektivitás (*перфективность*),²⁰ mint kategória a német nyelv egy korábbi fokában (a középfelnémet²¹ korról bezárólag) a szláv nyelvekhez hasonlóan fejeződött ki: *Endi got chiscuof mannan, [...]*.²²

15 Haspelmath 2001: 1495.

16 Az aspektus adott szituáció belső időstruktúrájának a kifejeződése. (Habermann, M. – Wischer, I.: Der Gebrauch von Präfixverben zum Ausdruck von Aspekt/Aktionsart im Antenglischen und Althochdeutschen. *Zeitschrift für germanistische Linguistik. Deutsche Sprache in Gegenwart und Geschichte*. 32.2. 2004: 262.)

17 Meillet 1912: 151–152.

18 Habermann, M. – Wischer, I. 2004: 262–263.

19 Shubik, S. A.: Была ли категория вида в древневерхнемецком языке? In: *Исследования по языкознанию: К 70-летию члена-корреспондента РАН Александра Владимировича Бондаркоу [Volt-e az ófelnémet nyelvben aspektus (vid)?]*, Ed. Shubik, S. A. Szentpétervár 2001.

20 Az orosz nyelvben perfektív/imperfektív aspektust (*vid*) különböztetünk meg. Az viszont, hogy ez grammatikai kategória-e, erősen vitatott, nincs általános konszenzus: *делать-сделать*, kb. mint csinál-megcsinál, de *говорить-сказать*, mint beszél-mond.

21 A német nyelv nyelvállapota, kb. 1050–1350-ig tartott (*Mittelhochdeutsch*).

22 *És Isten megteremtette az embert.* (K. B.)

A perfectum-imperfectum dichotómia az egyes nyelvekben

A latin és a francia

Általánosságban nagyjából kijelenthető, hogy a latinban az *actio imperfecta* befejezetlenséget, az *actio perfecta*²³ pedig befejezettséget jelöl.²⁴ Mindkét kategória (illetve az igény ezeknek a kifejezésére) indoeurópai eredetű. Az *imperfectum* a cselekvést folyamatában, általánosságban fejezi ki. Ez a cselekvés meghatározatlan ideig tart vagy rendszeres.²⁵ A latin *perfectum* az indoeurópai *aoristos* és az indoeurópai *perfectum*²⁶ összeolvadása. Így tehát mindkettőnek a jelentését megába foglalja: a *praesens perfectum historicum* vette át az *aoristos* helyét, és így egy, a múltban egyszer megtörtént és már lezárt cselekvést ábrázol. A *praesens perfectum logicum* viszont az indoeurópai *perfectum* utódaként egy elért állapotot jelöl.²⁷ A latin nyelv igerendszerét szemlélve észrevehető, hogy a latin túlnyomórészt szintetikusán képzi az igeidőket. A mai nyelvek *perfectumai* viszont láthatólag analitikusak. Nübling²⁸ hangsúlyozza, hogy egy ilyen jellegű változást több dolog is kiválthat: az analitizációs tendencia²⁹ (*Analytisierungstendenz*) általánosan figyelhető meg mindhárom

23 Itt fontos megjegyezni, hogy a latin nyelv tárgyalásakor a *perfectum* alatt nem teljesen az általam bevezetett *perfectum* kategóriáját kifejtett kategóriát kell érteni, hanem az *actio verbi* kategóriáját.

24 Kováts, Gyula – Nagy, Ferenc – Péter, Gyula: *Latin nyelvtan a középiskolák számára*. Budapest 2006: 56.

25 Hofmann, J. B. – Leumann, Manu– Szantyr, Anton: *Lateinische Grammatik an der Grundlage des Werkes von Friedrich Stolz und Joseph Hermann Schmalz*. München 1965: 315–316.

26 Az indoeurópai *aoristos* egy múltbéli cselekvést jelöl, amely időben meghatározatlan, azaz a kezdete és a vége nincs megadva (*Lexikon der Sprachwissenschaft*. Ed. Hadumod Bußmann. Stuttgart 2008: 48–49.), míg az indoeurópai *perfectum* egy a múltban befejeződött cselekvést jelöl, amelynek a jelenre is van kihatása (*Lexikon der Sprachwissenschaft* 2008: 514.)

27 Leumann – Hofmann – Szantyr 1965: 317–318.

28 Nübling, Damaris: *Historische Sprachwissenschaft des Deutschen. Eine Einführung in die Prinzipien des Sprachwandels*. Tübingen 2008: 43–44.

29 Analitizációs tendencia alatt azt értjük, amikor a nyelv egy bizonyos területét (például főnévragozást) érintő olyan változás következik be, amelynek során a nyelvtani kategóriák szintetikus jelölése helyett analitikus jelölés lesz domináns. Az ófelnémetben pl. az ember szó (*man*) tárgyesetben *man-nan* lett. A mai németben ez így hangzik: *den Mann*. Tehát a

nyelvben. Ez sok esetben a hangsúly fixálódásával kezdődik, majd a végződés, miután általában hangsúlytalan helyzetbe kerülnek, lekopnak. Így a szó formáján nem fog látszódni mondatbeli szerepe, tehát a szintaxis (mondat, itt a mondat szórendje) veszi át a mondatrészek meghatározásának szerepét.³⁰ Ezt bizonyos esetekben a nyelv „egyszerűsödéseként” vagy „nyelvestésként” fogják fel a beszélők. Ezzel szemben viszont itt mindössze arról van szó, hogy a nyelv rendszere igyekszik átláthatóbbá válni.

Ovidius (Kr.e. 43–Kr. u. 17/18) idejében már fellelhetők voltak olyan szerkezetek, amelyekből később a leánynyelvek *perfectum* igeidői kialakultak. Ez viszont egy ritka képzési mód volt, egészen az első évezred végéig.³¹ Ovidius *Fasti* című művéből a következő részlet alapján láthatjuk, hogy ebben a szerkezetben a ragozott igeinek megmarad még a saját jelentése, illetve grammatikalizációról szó sem eshet: a participium a NP részeként a *Bella* szóval egyezik:

„[...] sanguine letifero totus miscebitur orbis,
Ni *teneant* rigidae *condita* Bella serae. [...]”³²
(*Fasti* I. 123–124.) (a kiemelések tőlem),

A *tenere* egy birtoklás-jellegű ige, az Ibériai félszigeten a *habere* ige mellett még sokáig egy párhuzamos alak maradt. A grammatikalizációt akkor lehet előrehaladottnak tekinteni, ha előjönnek olyan esetek, amelyekben a kifejezés NP-jének tagjai egymással már nem egyeznek.³³ Ez tehát azt jelenti, hogy a fentebb hozott példa *teneant...conditum* formában előfordulva már relatíve grammatikalizálnak lenne tekinthető. Továbbá látszik ezen a szerkezeten, hogy a *tenere* ige részben eredeti jelentésében, azaz mint *tartani* áll a mondatban. Erre a korábbi állapotra rámutat Meillet is: *habeo dictum* mint *jai dit* (mondtam, el-

szintetikus (tkp. egy szóból álló) formában a tárgyesetet egy rag fejezte ki, a mai nyelvben pedig a névelőn látjuk az esetet, tehát egy külső hordozón. Ennélfogva analitikussá vált a szerkezet.

30 Itt fontos megjegyezni, hogy ilyen jellegű tendenciáknál sosem lehet egyértelmű jelenségeket okozóként megjelölni. Ezek a folyamatok komplexek, és sokszor nyelven kívüli fakorok is közrejátszanak.

31 Hermann 2003: 63–64.

32 „És ha erős lakatom nem zárja a háboru útját, akkor a földi világ vérbe, halálba borul.” (sic!) Gaál, László (ford.): *Ovidius. Római naptár. Fasti*. Budapest 1954. *Fasti* I. 123–124. (Köszönet a példáért Dr. Nagyillés Jánosnak)

33 Tamás, Lajos: *Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba*. Budapest 1978: 117.

mondtam) eredetileg egy objektumra irányult, amit elmondottként birtokol a beszélő.³⁴ Azzal együtt, hogy ez a lexikai egység elkezd elveszíteni eredeti jelentését, és elkezd segédigévé válni, elkezd a szerkezet a múlt idő jelentését egyre inkább felvenni. A gyakorlatban ez a változás így néz ki: *habeo spatham cinctam* {*spatha*. SINGULARIS ACCUSATIVUS FEMININUM} {*cingo*. PARTICIPIUM PERFECTUM, SG. ACC. FEM.}. ebből lett *habeo cinctum spatham*,³⁵ ahol *cinctum* így néz ki: {*cingo*. PART. PERF. SING. ACC. NEUTRUM}.³⁶ Az első évezred közepére válnak ezek az alakok gyakorivá,³⁷ és kezdenek el inkább VP-t képezni, mint NP-t.

Az *esse-perfectum* eredetét illetően ellentmondásos kép bontakozik ki: Herman (2003) szerint az egykori deponens igék³⁸ mintájára jönnek („talán”) létre. Ez azt jelenti, hogy a *loquor*, *loqui*, *locutus sum* és a szemideponens igék, mint *procedo*, 3, *processus sum* képzik a segédigerendszer differenciálódásának az alapját. Így a *venio*, *venire*, *veni*, *ventum* ’menni’ ige ennek hatására válhatott *ventus sum* ’mentem, elmentem’ kinézetűvé.³⁹ Picoche – Marchello-Nizia⁴⁰ szerint viszont az *être* segédige volt használatos egy bizonyos számú intranszitiv⁴¹ ige esetében, illetve a visszaható igék esetén. Az összes többi esetben az *avoir* ’birtokolni’ lett a segédige. Ez az elmélet a szakirodalomban alátámasztottabb. Később látható lesz, hogy a németben is hasonló elvek mentén húzódnak a segédigerendszer alapjai.

A francia, illetve ugyanígy a többi leánynyelv kifejlődéséhez ezen jelenségek nyújtottak alapot. A francia nyelv igeidői közvetlenül levezethetők (a formális síkon legalábbis) a (vulgáris) latin igerendszerből. A 2. ábra mutatja azt a folyamatot, amely a *passé composé* és az *imparfait* kialakulásához vezetett. Az egymás alatt lévő alakok a genetikai kapcsolatot mutatják, a nyíllal összekötött alakok pedig azt, hogy melyik jelentést vették át a francia igeidők.

34 Meillet 1912: 142–143.

35 Felkötöttem a kardot az oldalamba (K.B.)

36 Tamás 1978: 117.

37 Hermann 2003: 64.

38 Olyan igék, amelyek aktív jelentésű alakjai passzív (vagy mediális → mediális deponencia) formák: lat. *fruor* ’élvezek’. A szemideponens igéknél is hasonló a helyzet, de ott csak bizonyos alakoknál figyelhető meg a deponencia, nem megy végig az egész igei paradigmán.

39 Herman 2003: 64–65.

40 Marchello-Nizia C. – Picoche, J.: *Histoire de la langue française*. Párizs 1989: 250.

41 Tárgyatlan (vö. *transzitiv*=tárgyas)

Latin	∅	Perfectum (-avi) a múltban egyszer megtörtént és már lezárt cselekvés/egy elért állapot	Imperfectum (-bam) meghatározatlan ideig tartó/rendszeres cselekvés a múltban
Francia	Passé composé múltban lefolyt punktuális cselekvés, nem duratív/a jelenhez képest korábban lefolyt esemény	Passé simple múltban lefolyt punktuális cselekvés, nem duratív	Imparfait (-ais) múltban szokásos cselekvés/múltbéli dolgok leírása

2. ábra: a *passé composé* és az *imparfait* kialakulása (a genetikai alakulás Tamás Lajos leírása alapján,⁴² a mai jelentések Kelemen – Kiss – Pálfy 1985⁴³ alapján)

Itt fontos megjegyezni, hogy a nomenklatúra félrevezető: a *passé simple* ma kb. a *passé composé* jelentésével egyezik meg, így a mai nyelvben már a *perfectum* oldalon áll. Az angol *past simple* viszont az *imperfectum* oldalon áll, és nem igazán állítható a két francia igeidő közül egyikkel sem párhuzamba jelentését tekintve. Fontos továbbá, hogy a mai francia nyelvben csak a legritkább esetben fordul elő a *passé simple*, archaikussá vált. A nyelvtanulóknak (ha éppen tanítják nekik) ez az egyik legnehezebb igeidő, hiszen nagyon sok az anomália a képzésekor. Ez összecseng Meillet azon elméletével, miszerint a nehezen képezhető (azaz anomalikus) formákat használó igeidők eltűnnek és az egyszerűbb (azaz analogikusabb) igeidők veszik át először jelentésüket, majd a helyüket is.⁴⁴

42 Tamás 1978: 112–118.

43 Kelemen, Jolán – Kiss, Sándor – Pálfy, Miklós: Le groupe verbal. In: *Grammaire du français contemporain*, Ed. Kelemen Jolán, 228–239. Budapest 1985.

44 Meillet 1912: 142–143.

A fentieket figyelembe véve látható, hogy a mai francia nyelvben a *passé simple* és a *passé composé* részben hasonló jelentéssel bírnak. A perfektív jelentést így a mai nyelvben a *passé composé*, illetve a *passé simple* (ritkán) fejezi ki. Viszont ez a jelentés nem teljesen egyenes vonalon jutott el ehhez a két igeidőhöz.⁴⁵ Béchade szerint az *imparfait* a mai francia nyelvben egy cselekvést jelöl, amely a múlt egy adott szakaszában folyik le. Nem ismerjük sem a kezdetét, sem a végét, nincs tökéletes befejezettsége. Durativitás és befejezetlenség az *imparfait* két fő jellemzője.⁴⁶ A *passé composé* ezzel szemben egy múltbeli eseményt jelöl, amely egyik jelentésében egy éppen a beszéd pillanatában befejeződött, s így a jelenhez kapcsolódó eseményt jelöl.⁴⁷

A franciában a kongruencia részben leépült; ez a grammatikalizációs folyamat eredménye. A *J'ai fait une faute*⁴⁸ {faute. FEM. SING. IND.} példában ha a NP-hoz tartozna a *fait*, akkor **J'ai faite une faute* lenne, tehát a *faite* szó nőnemhez lenne egyeztetve: {faite. FEM. SING.}. Itt tehát már nincs egyeztetés a tárgyhoz, „nem **birtokoljuk** a hibát, amit elkövettünk”. Viszont a *Tu m'as regardée*⁴⁹ esetében ismét egyezik az őt megelőző tárggyal a participium, hiszen a francia nyelvben szabály szerint ha a tárgy az ige előtt áll, akkor egyeztetni kell egymással a participiumot és a tárgyat. Az *esse-perfectummal* (*être*) képződő igék viszont minden esetben egyeztetnek: *Elle s'est levée*.⁵⁰ Itt a beszélő (és nem a tárgy, hiszen az *esse-perfectum*nál alapvetően a visszaható igék esetétől eltekintve nincs és nem is lehet tárgy) neméhez egyeztetve: {levée. FEM. SING.}. A francia nyelvben tehát a kongruencia leépülési folyamata ezeken a példákön látható: a szerkezet grammatikalizációjának a kezdetekor még minden esetben volt kongruencia,⁵¹ a mai nyelvben pedig már léteznek esetek, ahol nincs meg.

A francia nyelvtan szerint úgy az *imparfait*, mint a *passé composé* és a *passé simple* is igeidőknek nevezhetők, de aspektuális jelentéssel is bírnak: a *passé composé* punktuális jelentésű, az *imparfait* pedig duratív. Fontos továbbá megjegyezni, hogy az írott nyelv még néhány ritka esetben használja a *passé simp-*

45 Vö. Picoche – Marchello – Nizia 1989: 263–265.

46 Béchade, Hervé-D.: *Syntaxe du français moderne et contemporain*. Saint-Germain 1986: 44.

47 Béchade 1986: 48.

48 Elkövettem egy hibát.

49 Rámnéztl.

50 Felkelt.

51 Vö. a fentebbi latin példákkal.

le időt, a *passé composé* pedig ebben az oppozícióban a beszélt nyelv visszaadására. Ez összecseng azzal a felvetéssel, hogy az új formák először mindig a beszélt nyelvben alakulnak ki és sokáig alacsonyabbnak, értéktelenebbnek tekintik őket a régiekkel szemben. Így az eltűnt *passé simple* már csak az írott nyelv őrzi. Ezen felül még egy igeidő van a franciában, amely a *passé composéval* kapcsolatban áll: a *passé surcomposé*.⁵² Ez az igeidő múltbéli cselekvések előtt lefolyt cselekvést jelöl, ugyanúgy, mint a *passé antérieur*, és hasonlóan a *plus-que-parfait*⁵³ igeidőhöz, viszont utóbbi esetben bizonyos megkötések vannak az igeidők használatát illetően. A *passé surcomposé* viszont csak a beszélt nyelvben, a *passé antérieur*⁵⁴ pedig csak az írott nyelvben fordul elő.⁵⁵

A német és az angol nyelv

Ezen a ponton kell tisztázni a *Perfekt* és a *present perfect* egymáshoz való kapcsolatát, illetve kialakulását. Az ófelnémetben⁵⁶ és az óangolban⁵⁷ is csak az *imperfectum* létezett. Ez az ige tövéből és a csinálás igéjéből képződött: a német *tun* és az angol *to do* igék akkori formájából lett a *-te*, illetve az *-ed* végződés, amely ma már nem fejezi ki az *ich machte* vagy az *I impressed* mondatokban az ige eredeti (csinálni) jelentését, csak ún. grammatikai kategóriákat fejeznek ki, mégpedig az időt. A *perfectum* ezzel szemben később alakult ki, és akkor még az ige, amelyet ma segédigének használ az igeidő, eredeti jelentésével bírt. A leírt cselekvés eredménye egy kézzel fogható objektum volt, ugyanúgy, mint a *habeo cinctam spatham* példában, vö.: fentebb.

A német és az angol nyelvben egyaránt megvolt a *gi-* előtag, amelynek két használata volt: egyrészt perfektiválhatott egy ragozott igét (gyakoribb), másrészt pedig befejezett melléknévi igenév képzésében vett részt. Ezen felül viszont volt lexikális jelentése is: ez a prefixum a germán **ga-* prefixumból jött, amely feltehetőleg rokon a latin *cum* '-val, -vel' szóval. Ezt bizonyítja talán az is, hogy

52 Pl.: *J'avais eu fait une faute*.

53 Pl.: *J'avais fait une faute*.

54 *J'eus fait une faute*: Itt látszik, hogy a segédige *passé simple*ben van. Ez magyarázhatja azt, hogy a *passé antérieur* – hasonlóan a *passé simple*hez – csak az írott nyelvben található meg.

55 Kelemen – Kiss – Pálffy 1985: 239–240.

56 A (fel)német nyelv legelső dokumentálható nyelvállapota, kb. 750–1050-ig tartott (*Althochdeutsch*).

57 Az angol nyelv legelső dokumentálható formája, kb. 650–1066-ig, a normann megszállásig tartott (Old English)

sok esetben a latin *con-* előképzős szavak *ge-* előképzővel vannak lefordítva: *conducere* → *gileiten* 'elvisz, elkísér'. Ennek emlékei olyan, a mai németben is meglévő szavak, amelyekben a *ge-* előképző még mindig megvan: *Gebirge* 'hegység' (tehát: ahol több hegy **együtt**áll).⁵⁸ Az igei perfektiváló jelentésében viszont ez már kevésbé domborodik ki. Az ófelnémet *winnan* (dolgozni) igéből képzett *giwinnan* (elérni, meghódítani) forma még a mai nyelvben is megtalálható, néhány más, hasonló tendencián átfutott igéhez hasonlóan. Ez a prefixum később analogizálódott, és ekkor már alapvetően perfektív jelentésű igékhez is társulhatott.⁵⁹ Shubik tanulmányában⁶⁰ a latin eredetivel veti össze az általa kiválasztott mondatok ófelnémet fordításait, hogy megállapítsa, hogy az ófelnémetben a *gi-* aspektusjelölő volt-e. Az általa felhozott idézetekben a latin fordítása ezeknek a *chi-*, vagy *gi-* (később *ge-*) előtaggal ellátott ragozott igéknek minden esetben szigorúan a latin *perfectum*mal történik: *Et creavit deus hominem [...]*, míg a prefixum nélküli igeformák lefordításakor *imperfectum*ot használ: lat. *stabat* → német. *stuont*. A perfektivitás kifejezésére való igény az után is megmaradt a nyelvben, hogy ezt az előképzőt már nem lehetett ragozott igéhez tenni (a középfelnémet korról kezdődőleg),⁶¹ így kap helyet az eddig egy múlt időt használó nyelvben a *Perfekt*, mint igeidő. Mivel ez az előképző mindkét nyelvben produktív volt és hasonló jelentéssel bírt, ezért mindkét nyelvben adott volt a *perfectum* kialakulásának a feltétele. Az angol esetében is megtalálhatjuk a *ge-* prefixumot, amely perfektiváló szereppel bírt, hasonlóan a némethez, viszont a mai nyelvre eltűnt. A középanyol⁶² korban a *present perfect* igeidő grammatikalizációja során viszont az angol nyelvben először redukálódott a *ge-*, tehát *geceosan* > *ycore* 'választott, kiválasztott' majd teljesen eltűnt.⁶³ Ez a mai nyelvre nézve egy alapvető különbséget eredményezett a német és az angol *perfectum* formális oldalán: míg németben ez az ige a mai nyelvben *gekoren*,⁶⁴ addig az angolban *chosen*. Bogner az ófelnémet nyelvből hoz példát egy korai *perfectum*-szerkezetre: *sie eigin mir ginoman-an liabon druhtin minan* (félkövérrel az én kiemelésem). Ez körülbelül annyit jelenthetett, hogy elfogottként birtokolják a kedves uramat.

58 Habermann, M. – Wischer, I. 2004: 265 és 271.

59 Nübling 2008: 253.

60 Shubik 2001.

61 Hermann, Paul: *Deutsche Grammatik, 4. Band*. Tübingen 1920: 66.

62 Az angol nyelv azon állapota, amely kb. 1066–1470-ig tartott.

63 Singh, Isthla: *The history of English. A student's guide*. Manchester 2005: 87 és 112–123.

64 A középfelnémet során alakult ki az /r/ hang az /s/ helyett, eredetileg *gekosen* 'választott' vö. középfeln. *ich was* > újfeln. *ich war* 'voltam'

Nyelv	Ő szépØ.	Ő egy szépØ nő.	Ők szépek.	Ők szépØ nők.
Német	<i>Sie ist schönØ.</i>	<i>Eine schöne Frau ist sie.</i>	<i>Sie sind schönØ.</i>	<i>Schöne Frauen sind sie.</i>
Francia	<i>Elle est belle.</i>	<i>Elle est une femme belle.</i>	<i>Elles sont belles.</i>	<i>Elles sont des belles femmes.</i>
Orosz	<i>Она красивая.</i>	<i>Она красивая женщина.</i>	<i>Они красивые.</i>	<i>Они красивые женщины.</i>
Angol	<i>She is prettyØ.</i>	<i>She is a prettyØ woman.</i>	<i>They are prettyØ.</i>	<i>They are prettyØ women.</i>

2. táblázat: a kongruencia a predikatív helyzetben álló jelzők esetében (félkövérrel kiemelve a szám-, illetve a nemragok)

Láthatóak a *ginoman-* 'elfogott, elvett' participium egyeztetett grammatikai kategóriái: {*ginomanan*. PARTICIPIUM. PRAETETIRUM. ACC. MASCULINUM. SING.}, amelyek a *druhtin* szóval vannak egyeztetve.⁶⁵ A mai németben így fordítanánk a mondatot: *Sie haben meinen lieben Herrn genommen*. A kongruencia tehát eltűnt, ami egy magasabb grammatikalizációs szintet indikál, mint például a francia esetében, ahol láttuk, hogy a rendszer bizonyos esetekben egyeztet bizonyos esetekben nem. Ezt viszont azért nehéz a jelenlegi nyelvéllapotban vizsgálni, mert a németben a predikatív (állítmányi) értelmű, függő nemű szavak⁶⁶ sosem egyeznek, pl. a franciával, vagy az oroszral szemben (lásd 2. táblázat).

A 2. táblázat alapján látszik, hogy az orosz és a francia mind számban, mind nemben egyeztet a predikatívummal. A magyar csak számban egyeztet (mivel nincs benne nem), a német pedig nem egyeztet, annak ellenére sem, hogy van benne szám és nem is. Az angolban pedig nincsen nem, csak szám, viszont azzal ebben az esetben nem egyeztet. Így itt a csak a francia

65 Bogner, Stephan: *Abriss der Geschichte der deutschen Sprache und der historischen Grammatik des Deutschen*. Szabadka 2010: 176–178.

66 Olyan szavak, amelyek bármelyik nemben állhatnak, azon szó függvényében, amelyekkel együtt állnak, ill. amelyeknek alá vannak rendelve, pl. melléknevek, participiumok.

nyelv alapján állapítható meg, hogy az egyeztetés leépülése grammatikalizációs indikátor. Szükséges a későbbiekben olyan nyelvek vizsgálata, amelyeknek a mai nyelvállapotában is van egyeztetés a predikatívummal. A modern görög például hasonló mintát mutat, mint a francia, tehát az *esse-perfectum* egyeztetet, a *habere* viszont nem. A *perfectum* megvizsgálása a görög nyelvben még jobban alátámaszthatja azt a feltételezést, miszerint az egyeztetés leépülése grammatikalizációs indikátor.

Nübling a fentebb említetthez hasonló korai szerkezeteket németre az *als* prepozícióval fordítja, ami hűen tükrözi a korai *perfectum*-jelentéstartalmat:

Eredeti:	<i>phigboum</i>	<i>habeta</i>	<i>sum</i>	<i>giflanzotan</i>	<i>in sinemo wingarten</i>
Nübling:	(Einen) <i>Feigenbaum</i>	<i>hatte</i>	<i>einer</i>	<i>als</i> <i>gepflanzen</i>	<i>in seinem</i> <i>Weingarten</i> ⁶⁹

A későbbi korok során a participium a NP-től eltávolodik, és a VP részévé válik.⁶⁸ Ugyanez a folyamat figyelhető meg az angol és a francia nyelvekben is. Ferraresi rámutat arra, hogy a mai német nyelvben is kifejezhető ez a jelentéstartalom: *Ob Paula ihre Haare gefärbt hat?* Ez a kérdés rákérdezhet egyrészt arra, hogy *Paula befestette-e a haját*, tehát hogy a cselekvést végrehajtotta-e. Itt a mai, újabb jelentésében van, és egyszerű múlt idővel fordítjuk. Egy másik olvasatban viszont úgy is értelmezhetjük a mondatot, hogy *Paulának festett-e a haja?* Tehát a kérdés arra irányul, hogy Paula a haját befestettként birtokolja-e⁶⁹ (→ Valaki a fügefát elültettként birtokolja, a kardomat felcsatoltként birtoklom... stb.). A szerkezet eredetileg viszont csak rezultatív (tehát aspektuális) jelentéssel bírt, és később kapott múlt idejű (tehát temporális) jelentést (az angollal ellentétben, ahol még mindig nem igazán jelent a szerkezet múlt időt). Ferraresi szerint valószínűleg *reanalízis*⁷⁰ történhetett, és az eddig perfektívként, és jelen idő-

67 Szó szerint: Valaki egy fügefát ültettként birtokolt a saját szőlőskertjében.

68 Nübling 2008: 252.

69 Ferraresi, Paula: *Grammatikalisierung*. Heidelberg 2013: 26–27.

70 Reanalízis alatt értjük egy szerkezet olyan újrastrukturálódását, amelynek során a szerkezet szereplői ugyanazok maradnak, viszont a hierarchikus rendszer megváltozik (*Lexikon der Sprachwissenschaft* 2008: 569. alapján). Pl.: óang. *Ʒaem cyninge* („részesztárgy”) *licodon*

ként értelmezett szerkezetet a (múlt idejű) participium miatt múlt időnek kezdték érezni a beszélők, és a *haben* ige vált a múlt idő jelévé, a participium pedig a rezultatív aspektus jelévé.⁷¹ Ezzel kifejeződik az analitikus formák nagy előnye: több jelentést viselhetnek magukon, morfológiailag transzparens (átlátható) módon.

A korai fázisokban, a *Perfekt* kialakulásakor alapvetően csak a tranzitív igékkel lehetett *Perfektet* alkotni, így ez egy hiányos paradigma volt. Aspektuális jelentését tekintve *telikus* jelentéssel bírt ez a szerkezet, azaz egy eseményt végpontjával írt le, és a szerkezet alanya pedig csak élő lehetett, hiszen egy nem élő dolog nem birtokolhat semmit.⁷² *Es hat geregnet* 'Esett az eső' Itt látszik, hogy a mai nyelvben már a 'birtoklás' jelentéstől eltávolodott a szerkezet, hiszen az általános alannak csak szintaktikai funkciója (*Platzhalter-Es*, azaz „helyet tartó-es”) van a mondatban, így nem birtokolhat semmit. Másrészt a 'birtoklás' fogalmának alapvetően ki van zárva a szemantikai valenciájából⁷³ az 'eső' fogalma. *Die Glühbirne ist aufgeplatzt* 'Szétduzzant a villanykörte'. Ezen a példán pedig az látszik, hogy a nem élő dolgok esetében inkább *esse-perfectum* jön létre, hiszen cselekedni élettelen dolgok nem igazán tudnak. Így csak a 'birtoklás' jelentésétől, illetve a 'valamilyennek lenni' jelentéstől való eltávolodáskor alakulhatott ki és egyesülhetett ez a két paradigma egy igeidővé. Ez magyarázatot ad arra is, hogy miért csak később alakult ki az *esse-perfectum*. Az tehát, hogy az intranszitiv, állapotot jelölő igék is képezhetnek *perfectumot* egy későbbi újítás, a paradigma kiteljesedése. Teljesen csak a középfelnémetre épül ki a *habere-esse*-rendszer a segédige használatához, mindazonáltal itt is vannak még

peran (alany). 'A királynak tetszettek a körték.' Itt a *király* részes esetben áll, a magyarral és a mai némettel (*Dem König gefielen die Birnen*) megegyezően. Amikor viszont eltűnt a részes eset az angolból, akkor reanalizálódott a szerkezet. **Akinek** tetszett valami, az lett a szerkezet alanya, és **ami** tetszett, az lett a cselekvés objektuma. Így a mai angolban (mivel a szintaxis jelzi már csak a mondatbeli szerepeket): *The king* (alany) *liked* (the) *pears* (tárgy). (Köszönet a példáért Suszczyńska Małgorzata Tanárnőnek)

71 Ferraresi 2013: 27.

72 Ferraresi 2013: 27–28.

73 Tehát adott esetben esetleg szintaktikailag odakapcsolható (birtoklom valamit, tehát birtoklás+tárgy: szintaktikai valencia), de jelentésben nem kompatibilis (szemantikai valencia): *Esőt birtoklom/*Nekem van esőm.

ingadozások, annak ellenére, hogy az alapvető irányvonalak már relatíve tiszták. Ezeknek az ingadozásoknak a maradványa a mai nyelvben az észak-dél nyelvi tengely mentén fellelhető kettősség: a *stehen, hängen, liegen* igéknek a *Perfekt* formáját északon *haben*, míg délen *sein* segédigével képzik.

Az angolban ez a kiegyenlítődés nem egy másik segédige bevezetésével, hanem a meglévő *to have* teljes analogizációjával ment végbe. Annak, hogy a németben és a franciában ennyire hasonló az auxiliáris rendszer (segédigerendszer) egyik oka talán itt van: feltehetőleg a fentebb leírt folyamatok általánosan felírhatók a *perfectum* igeidők kialakulására, amelyek először aspektuális, később pedig temporális jelentéssel bírnak. Ez azt jelenti, hogy a *perfectum* kialakulásakor hasonló kognitív alapú metonimikus grammatikalizáció ment végbe minden esetben, és ez determinálhatja a grammatikalizáció folyamatát. A régebbi példákban a franciában (latinban/vulgáris latinban) is mindig csak birtoklásról van szó, egy tárgyat birtokol valaki/valami valamilyen állapotban, és csak miután reanalogizálódott a szerkezet temporális jelentésűvé, vált lehetővé, hogy a szerkezet minden ígére használható legyen.

A mai nyelvállapot tükrében a *past simple* egy olyan múlt idejű egyszerű vagy ismétlődő cselekvést⁷⁴ fejez ki, amelynek kimenetelén már többé nem lehet változtatni, a kezdete és a vége is a múltban található, tehát a múlt egy adott szakaszához kötődik. Ha valakiről beszélünk, akkor a *past simple* és a *present perfect* közötti választás azt is megmutatja, hogy az adott személy él-e még: *His sister was an invalid all her life*. Ebben az esetben a személy már nem él. *His sister has been invalid al her life* esetében viszont a szóban forgó személy még mindig él.⁷⁵ Ez az igeidő az elbeszélő jelentése a *past simple* időnek az angolban, ami miatt párhuzamba állítható az *Imparfait*, illetve a *Präteritum* igeidőkkel. Ennek fényében az *I read* mondat tehát azt jelenti, hogy elkezdtem az olvasást valamikor és valamikor be is fejeztem a múltban, így ez egy végbement folyamatot jelöl. Aspektus nincs hozzá követve, lehet egyszerű cselekvés is (*Once I lost my key*: perfektív), de lehet szokásos, ismétlődő cselekvés is (*I always went to the same shop*: imperfektív).

74 Rimaszombati, Károly: *Angol nyelvtan 222 pontban*. Szeged 2006: 29.

75 Leech, Geoffrey – Svartvik, Jan: *A communicative grammar of English*. Essex 1981: 65–67.

A németben viszont a *Präteritum* jelentése már korántsem ennyire könnyen körülhatárolható. Egyes nyelvtanok szerint mára alapvetően ugyanazt jelenti a két igeidő, csak bizonyos esetekben szükséges konkrétan az egyik vagy a másik használata, míg mások szerint ennél többről van szó. Hentschel – Weydt szerint mindkét forma arra szolgál, hogy a múltban lefolyt eseményeket írjunk le.⁷⁶ Scheibl tanulók számára kiadott nyelvtana szerint több jelentésben szabad disztribúcióban áll⁷⁷ a két igeidő, viszont létezik mégis néhány szabály, amely kevésbé érinti a jelentést: írott-beszélt nyelvi különbség, hangzásbeli okok, irodalmi-hétköznapi beszéd. Ezen felül felsorolja a Perfekt bizonyos jelentésváltozatait, amikor a Perfekt és a *Präteritum* nem cserélhető fel egymással jelentésváltozás előidézése nélkül, például „ha a jelenben fennálló hatást“ akarjuk érzékeltetni.⁷⁸ Hentschel – Weydt ezt a következő példával szemlélteti: Amikor reggel kinézünk az ablakon és havas a táj, akkor csakis az *Es hat geschneit* 'Havazott.' és semmiképpen sem az *Es schneite* mondat a megfelelő.⁷⁹ Itt tehát a *Perfekt* egyfajta rezultatív jelentéssel bír, amely nélkül (tehát a *Präteritumban* hagyott mondatban) a kijelentés nem adekvát a szituációhoz. Ez azt jelenti, hogy bizonyos kontextusban ki lehet emelni a német nyelvben is a jelenre való hatást. Megvizsgálva az *Erst regnete es, dann schneite es* 'Előbb esett, majd havazott' mondatot kiderül, hogy ez az angolra *past simple* igeidővel fordítható, és ez a jelentés pedig a múltban egymás után lefolyt cselekvések felsorolása, azaz a leíró funkció (vö.: *imparfait* a franciában). Ha viszont az *Es hat geschneit*, mondatról beszélünk, akkor a hó még adott esetben inkább látható az udvaron. Éppen ezért nevezi az IdS⁸⁰ nyelvtana a *Perfekt* igeidőt *Präsensperfektnek*, az angol minta után. Itt a jelen a kiindulási pont, és ehhez képest helyezzük el az időben a történést. Ezzel kapcsolatban még a dialektális eloszlást is figyelembe kell venni: a déli területeken, az ún. *Präteritumlinie* (*Präteritum*-vonal) alatt már nem használják a *Präteritumot* egyáltalán. Helyette a *Doppelper-*

76 Hentschel, Elke – Weydt, Harald: *Handbuch der deutschen Grammatik*, 3. völlig bearbeitete Auflage. Berlin, New York 2003: 107.

77 Tehát szövegkörnyezettől függően felcserélhető, szemben a komplementer disztribúcióval, amelyben a (fonológiai, morfológiai... stb.) közeg megköveteli az egyik vagy a másik formát.

78 Scheibl, György: *Német nyelvtan 222 pontban*. Szeged 2009: 50–51.

79 Hentschel – Weydt 2003: 109–110.

80 Institut für Deutsche Sprache, Mannheim

fekt van,⁸¹ amely képzését tekintve teljesen azonos a francia *passé surcomposé* igeidővel: *Ich habe einen Fehler gemacht gehabt. J'ai eu fait une faute.* Így sokkal gyorsabban fog a *Präteritum* ezeken a területeken archaikus színezetet kapni. A továbbiakban megállapítja még, hogy a *Präteritum* általában az elbeszélő próza ideje, mert leíró tulajdonsággal rendelkezik, és így egy magasabb stílust képvisel, mint a *Perfekt*. Néha már a hétköznapi beszédben hiperkorrekciónak érzékelik a *Präteritum* használatát.⁸² A *Doppelperfekt* jelentésében körülbelül a *Plusquamperfekt* jelentésével egyezik meg, így azt helyettesíti előidejűség kifejezésekor: *Ich hatte einen Fehler gemacht.* Ebben a mondatban a *hatte Präteritumban* áll, amely – mint ahogy fentebb szóba került – már eltűnt a délnémet dialektusokból, ezért őt pótolja a *habe gemacht*, azaz a *Perfekt*. A *Doppelperfektet* viszont a *Präteritum* helyett is lehet használni. Ami az eredetét illeti, már Goethénél is található példa a *Doppelperfektre*.⁸³ Ezzel szemben a *passé surcomposé* már az ófrancia nyelvben is használatos volt (ritkán).⁸⁴

A dichotómia *perfectum*-oldalát megvizsgálva a következő kép bontakozik ki: az angol *present perfect* – mint ahogy a neve is mutatja – nem igazán múlt idő, sokkal inkább egy, a múltban elkezdett, és a jelenben befejeződő dolgot fejez ki. Ez a forma gyakran statikus igékkel jön elő, és így olyan eseményeket ír le, amelyek a múltban történtek meg, és a jelenre kihatnak, rezultatív jelentéssel bírnak. Pontos idő nem állhat mellette, csak a tény a fontos.⁸⁵ Többféle jelentése lehet, az egyik ezek közül a fentebb megemlített eredmény: *His sister has been invalid al her life* mondat jelentésében benne van, hogy a lány még mindig él. A *past simple* esetén ezzel szemben az is fontos, hogy mikor folyt le a cselekvés. Az *I have lost my key* mondat olvasásakor még feltételezzük, hogy a kulcs megtalálható, illetve problémát okoz a beszélő számára a kulcs hiánya, viszont az *I lost my key (a month ago)* esetében a beszélő már letett a kulcs kereséséről.⁸⁶

81 Hentschel – Weydt 2003: 108.

82 Hentschel – Weydt 2003: 108.

83 *Duden. Die Grammatik.* (= Duden, 4). 8. kiadás. Ed. Die Dudenredaktion. Mannheim/Zürich 2009: 463–464.

84 Picoche – Marchello – Nizia 1989: 265.

85 Rimaszombati 2006: 45.

86 Rimaszombati 2006: 51–52.

Az újgörög és a macedón nyelv

A *perfectum* megfigyelhető mind az újgörög, mind a macedón nyelvben. A macedón nyelvben alapvetően rezultatív jelentéssel bíró igeidő az ún. *l-forma* volt, amely több szláv nyelvben is megvan. Ebben a szintetikus formában az *-l* jelöli az igeidőt (több nyelvben inkább participiális jellegű), és egyezik a szerkezet a cselekvő neméhez/számához. Ennek a jelentését kezdi átvenni a mai macedón nyelvben teljesen produktív *ima*-összetétel (*има-сompund*), amely a birtoklást kifejező igéből és a múlt idejű passzív participium semleges alakjából áll. Bizonyos igeik esetében ez a létigével is működhet (a német, illetve a francia mintához hasonlóan): *има дојдено – е дојден* 'odament'. Ez viszont a macedónban két különböző forma. A szerző a példáit mind *present perfect* igeidővel fordítja: *Тие немаат уште многу компани таму. They hadn't yet dug much there.*⁸⁷ Fontos viszont megemlíteni, hogy ez az igeidő (csakúgy, mint a németben a *Perfekt*) jelentése, illetve a használat gyakorisága szempontjából nyelvföldrajzi eltéréseket mutat, Nyugat-Macedóniában például jóval gyakrabban használják.⁸⁸ További érdekessége a jelenségnek, hogy egy földrajzilag közel fekvő, és azonos nyelvi szövetséghez tartozó nyelvben, a szerbben Lunt következő példája értelmezhetetlen: *He ce имаме видено две години.*⁸⁹ Két anyanyelvi beszélő megkérdezését követően egyikük sem azonosította a szerkezetet (illetve az *имам* *учено* 'tanultam' szerkezetet) múlt idejüként, vagy rezultatív aspektusú jelenként, illetve egyikük passzív színezetet látott benne, valószínűleg a participium passzívsága miatt.

Az újgörög nyelvben is megvan a *perfectum*, itt két képzési formában is jelen van. A két forma között stilisztikai, illetve szociolingvisztikai eltérések vannak. Az általánosabban elfogadott alak az itt vizsgált *perfectum*-mintára épül: a birtoklást jelentő ige (*ἔχω*) áll a passzív participiummal. A második lehetőségben ugyanezen segédige mellett egy másik igei derivátumot használ, egy *aoristos*hoz hasonló formát. Jelen munka szempontjából az első képzési mód érdekesebb: ez a mód az általánosán elfogadott, illetve ez illik a fenntebb definiált *perfectum*-sémára. Ez a némethez és a franciához hasonlóan

87 Lunt, Horace G.: *A Grammar of the Macedonian Literary Language*. Skopje 1952: 99–100.

88 Friedman, Victor (2001): *Macedonian*. Skopje 2001: 40. <http://www.seelrc.org:8080/grammar/mainframe.jsp?nLanguageID=3> [2015. 06. 14.]

89 Lunt 1952: 100.

bizonyos igéknél (itt is alapvetően tranzitivitás alapján) a létigét (εἶμαι) veszi segédigének. Ebben az esetben az alanyhoz egyezik a participium, csakúgy, mint a franciában. Az aoristost használó képzési módban viszont ez nem lehetséges, csak a birtoklás igéje lehet segédige. A szerző a *Je suis arrivé* és az *Ich bin gegangen* mondatokhoz hasonlítja a görög mintát és adja meg a εἶμαι φτασμένος mondatot, illetve ennek angol fordítását: *I am (have) arrived*. Egy másik példában pedig az ἔχω δεμμένο szerkezetet fordítja így: 'I have bound'⁹⁰

Összefoglalás

A legtöbb indoeurópai nyelv korábbi stádiumaiban az igeidőket feltehetőleg szintetikusán képezték. Az ógörögben például csak néhány analitikus forma fordul elő (pl. *perfectum coniunctivi activi*).⁹¹ A latin nyelvben is található elvétve analitikus igeidők (pl. *praesens perfectum indicativi passivi*). Az 1. évezredben viszont olyan változások folytak le többek között az angol, a német és a francia nyelvekben, amelyek nyomán megváltozott az igerendszer és kialakult a *perfectum-imperfectum* dichotómia, egy analitikus *perfectum*mal és egy szintetikus *imperfectum*mal. Az angolban és a németben a két nyelv különválásakor még csak a *Präteritum*, illetve a *past simple* létezett, mint grammatikalizáltak tekinthető múlt idő, a *perfectum* csak később alakult ki, és grammatikalizálódott. Mind a mai napig különböző grammatikalizációs szinten áll a két nyelvben ez a két igeidő. A perfektiváló szerepű *ge-* előtag a németben megmaradt, míg az angolban viszont először redukálódott, majd eltűnt. A franciában pedig az eredeti latin *imperfectum* alakjaiból lett az *imparfait* igeidő, amely a múltban kezdődött és a múltban befejeződött cselekvést jelöl, míg a *perfectum* alakokból a *passé simple* született, amely alapvetően elmesélő múlt volt, de később átvette a punktuális, nem duratív jelentést, amelyet ezután az időközben kialakult *passé composé* vett fel. A tranzitivitás volt az egyik dolog, ami alapján eldőlt a segédige használata mind a franciában, mind a németben. Viszont a *perfectum* igeidők kialakulásukkor csak defektes paradigmát alkottak, csak élő entitás lehetett alany. Az, hogy az intranszitiv, állapotot jelölő igék is képezhetnek *perfectu-*

90 Thumb, Albert: *Handbook of the modern Greek language*. Chicago 1964: 161–162.

91 vö. Mayer – Maywald – Mészáros: *Görög nyelvtan*. Budapest 2014: 152.

mot (illevé egyáltalán az *esse-perfectum* kialakulása) egy későbbi újítás, a paradigma kiegyenlítődése, illetve két paradigma egybeolvadása. Az angolban ez a kiegyenlítődése nem egy másik segédige bevezetésével, hanem a meglévő teljes analogizációjával ment végbe. Annak, hogy a németben és a franciában ennyire hasonló, illetve hogy az angolban pedig ennyire különbözik az auxiliáris rendszer egyik lehetséges okát már fent említettem. Egy másik ok az areális nyelvészetben keresendő. Mint ahogy Haspelmath⁹² arra rámutat, az angol nem esik bele a Charlemagne nyelvszövetségbe,⁹³ így nem érte akkora areális hatás e két nyelv részéről. Ez magyarázatot adhat arra, hogy ott miért a *to have* analogizálódhatott egyedüli segédigének. A SAE-csoportban több nyelv is rendelkezik a *perfectum* igeidővel: angol, svéd, spanyol, olasz, francia, holland... stb., illetve a balkáni nyelvszövetségben is létezik ez a jelenség, amely szintén hozzátartozik a SAE-szövetséghez, viszont korántsem olyan szervesen, mint az előbb említett nyelvek: a macedón és a görög. Mivel az angol nem tartozik olyan szervesen a Charlemagne-szövetséghez, ezért az ő esetében a földrajzi közelség miatti transzfer gyengébb lehetett, mint például a német és a francia nyelvek között.⁹⁴ Fontos viszont kiemelni, hogy a nyelvtörténeti folyamatok sosem írhatók le néhány faktor összességéként, így az areális kapcsolatok, illetve az analitizációs tendencia (l.: lentebb) csak részben adják meg a dichotómia kialakulásának okait. Nübling nyelvtörténetében bemutatja röviden Dal elméletét: szerinte például a németben egy szinkretizmus⁹⁵ is közrejátszott: a *Präteritum* és a *Konjunktiv II* formái a né-

92 Haspelmath 2001: 1493.

93 Haspelmath nyelvészövetség alatt (*linguistic area/Sprachbund*) olyan nyelvek összességét érti, amelyek egymással földrajzilag össze vannak kötve és olyan strukturális hasonlóságokat mutatnak fel, amelyeket nem lehet egy genetikailag közös eredetből levezetni. SAE (*Standard Average European*) alatt pedig az újlatin, a germán, a baltoszláv, illetve a balkáni nyelveket érti elsősorban. Ezen belül két, jelen munka szempontjából fontosabb nyelvészövetség a Charlemagne és a balkáni nyelvészövetség. A német és a francia Haspelmath munkája szerint erősebben tartoznak a Charlemagne nyelvészövetséghez, míg az angol némileg elüt ettől a csoporttól. (Haspelmath 2001: 1493.)

94 Egyes feltételezések szerint a latin (illetve annak egy vulgárisabb változata, amelyről vajmi kevés írásos emlék van) *lingua franca*ként való működése nagyban elősegítette, hogy mind a három nyelvben viszonylag gyorsan kialakuljon és teret nyerjen a *perfectum-imperfectum*-dichotómia. Mivel egy nyelvváltozási jelenségnek mindig sokrétű okai vannak, ezért ez a magyarázat is részben elfogadható, mint hozzájáruló, egységesítő faktor.

95 Különböző alakok egybeesése: *mentem* a *menteni* igéből és *mentem* a *menni* igéből.

metben bizonyos esetekben egybeestek (és egybeesnek még ma is). Amikor függő beszédben egy adott ige *Konjunktiv II*-formája a *Präteritum* formájával egybeesik (pl. *ich suchte* 'hogy én keressek' – *ich suchte* 'én kerestem'), akkor szükségessé válik ezek egymástól való megkülönböztetése. Az angolban és a franciában nincs ilyen jellegű szinkretizmus, részben tehát ezért is léphetett ki az angol és francia mintájú *perfectum-imperfectum* jelentéskülönbségből a német, és kerülhetett közelebb ahhoz a nyelvállapothoz, amelyben az *imperfectum* elkezd eltűnni. Azzal, hogy a *Perfekt* és a *Präteritum* egymással egyenlő jelentésű lett, kiküszöbölődhetett ez a probléma, hiszen ha a *Präteritum* kétféleképpen értelmezhető, és emiatt megértési problémákat okoz, akkor ki lehet helyettesíteni *Perfekt* igeidővel. Eszerint az elmélet szerint tehát a mai német nyelvben a *Präteritum* elavulása és archaikus színezettűvé válása ennek a hozománya.⁹⁶ A fentebb említett analitizációs tendencia is közrejátszott *perfectum* kialakulási folyamatában. Ez a latin nyelvekben is megvan, így tehát kijelenthető, hogy a *perfectum* jellegű igeidők kialakulása a vizsgált nyelvekben az analitizációs tendencia keretein belül folyik. A görögben és macedón nyelvben is megfigyelhető hasonló tendencia.

Ezen dolgotatban tárgyaltak alapján megállapítható, hogy a *perfectumot* tekintve a német áll a legfelső grammatikalizációs szinten, azt követi a francia és végül az angol. Az angol lóg ki Haspelmath szerint jobban a sorból, mert a *present perfect* egy határozott jelen-előtti jelentéssel bír. Ezen felül az angolban a *present perfect* még mindig elsősorban jelen idő. A franciában és a németben ezzel szemben viszont a *perfectum* már használható narratív igeidőként,⁹⁷ a franciában némi korlátozással, a németben viszont (szinte) korlátlanul. A németben pedig már olyan szinten grammatikalizálódott a *Perfekt*, hogy aspektuális jelentését néhány esettől eltekintve elveszítve, igeidőként elkezdte kiteszítani a *Präteritumot*. Feltételezhető tehát, hogy a *perfectum* grammatikalizációja során egy olyan állapot felé halad, amely az eredeti aspektuális jelentésétől távolodik és egy temporális jelentéshez közelít. Ezen hipotézis további verifikációjához viszont további nyelvek bevonása szükséges.

A következő oldalon található összefoglaló táblázatban láthatóak az összehasonlított igeidők főbb jelentései:

96 Nübling 2008: 255.

97 Haspelmath 2001: 1495.

	Német	Francia	Angol
<i>IMPERFECTUM</i>	<i>Präteritum</i>	<i>Imparfait</i>	<i>Past simple</i>
JELENTÉS	elbeszélés/múltban elkezdődött és befejeződött cselekvés; (inkább) temporális	múltban szokásos cselekvés/múltbéli dolgok leírása: temporális-aspektuális	múltban elkezdődött és befejeződött cselekvés; (inkább) temporális
<i>PERFECTUM</i>	<i>Perfekt</i>	<i>Passé composé</i>	<i>Present perfect</i>
JELENTÉS	elbeszélés/múltbéli cselekvés eredménye a jelenre nézve: (inkább) temporális	múltban lefolyt punktuális cselekvés, nem duratív/a jelenhez képest korábban lefolyt esemény: temporális-aspektuális	múltbéli cselekvés eredménye a jelenre nézve: perfektív; (inkább) aspektuális <i>Past simple</i>

3. táblázat: a vizsgált igeidők főbb tulajdonságai

Irodalomjegyzék

- Béchade, Hervé-D.: *Syntaxe du français moderne et contemporain*. Saint-Germain 1986.
- Bogner, Stephan: *Abriss der Geschichte der deutschen Sprache und der historischen Grammatik des Deutschen*. Subotica 2010.
- Duden. Die Grammatik*. (= Duden, 4). 8. kiadás. Ed. Die Dudenredaktion. Mannheim/Zürich 2009
- Ovidius: *Római naptár. Fasti*. Ford. Gaál László. Budapest 1954.
- Ferraresi, Paula: *Grammatikalisierung*. Heidelberg 2013.
- Friedman, Victor (2001): *Macedonian*. Skopje 2001. <http://www.seelrc.org:8080/grammar/mainframe.jsp?nLanguageID=3> [2015. 06. 14.]
- Habermann, M. – Wischer, I.: Der Gebrauch von Präfixverben zum Ausdruck von Aspekt/Aktionsart im Antenglischen und Althochdeutschen. *Zeitschrift für germanistische Linguistik. Deutsche Sprache in Gegenwart und Geschichte* 32.2 (2004): 262–285.
- Hagège, Claude: Les processus de grammaticalisation. In: *Language Typology and Language Universals*, Ed. Martin Haspelmath, 1609–1623. Berlin 2001
- Haspelmath, Martin: European Linguistic Area: Standards Average European. In: *Language Typology and Language Universals*. Ed. Martin Haspelmath, 1492–1510. Berlin 2001:
- Hentschel, Elke – Weydt, Harald: *Handbuch der deutschen Grammatik, 3. völlig bearbeitete Auflage*. Berlin, New York 2003
- Herman, József: *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Budapest 2003
- Hermann, Paul: *Deutsche Grammatik, 4. Band*. Tübingen 1920
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elizabeth Closs: *Grammaticalization*. Cambridge 1993
- Kehlmann, Daniel: *Ruhm. Ein Roman in neun Geschichten*. Reinbek 2009
- Kelemen Jolán – Kiss Sándor – Pálffy Miklós: Le groupe verbal. In: *Grammaire du français contemporain*. Ed. Kelemen Jolán, 177–292. Budapest 1985.

- Kovács Gyula – Nagy Ferenc – Péter Gyula: *Latin nyelvtan a középiskolák számára*. Budapest 2006
- Leech, Geoffrey – Svartvik, Jan: *A communicative grammar of English*. Essex 1981
- Hofmann, J. B. – Leumann, Manu– Szantyr, Anton: *Lateinische Grammatik an der Grundlage des Werkes von Friedrich Stolz und Joseph Hermann Schmalz*. München 1965
- Lexikon der Sprachwissenschaft*. Ed. Hadumod Bußmann. Stuttgart 2008
- Lunt, Horace G.: *A Grammar of the Macedonian Literary Language*. Skopje 1952
- Marchello – Nizia C. – Picoche, J.: *Histoire de la langue française*. Párizs 1989
- Maywald – Mészáros – Vayer: *Görög nyelvtan*. Budapest 2014
- Meillet, Antoine: *L' évolution des formes grammaticales*. Paris 1912
- Nübling, Damaris: *Historische Sprachwissenschaft des Deutschen. Eine Einführung in die Prinzipien des Sprachwandels*. Tübingen 2008
- Ovidius, Publius Naso: *Fasti – Fasten: LIBER I - lateinisch – deutsch, 3. Wesen und Gestalt des Janus (1,89-140)* In : Gottwein.de
http://www.gottwein.de/Lat/ov/ovfast01089_140.php [2015. 05. 29.]
- Rimaszombati Károly: *Angol nyelvtan 222 pontban*. Szeged 2006
- Scheibl György: *Német nyelvtan 222 pontban*. Szeged 2009
- Shubik, S. A.: Была ли категория вида в древневерхнемецком языке? In: *Исследования по языкознанию: К 70-летию члена-корреспондента РАН Александра Владимировича*. Ed. Shubik, S. A. Szentpétervár 2001: 126–131.
- Singh, Isthla: *The history of English. A student's guide*. Manchester 2005
- Tamás, Lajos: *Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba*. Budapest 1978
- Thumb, Albert: *Handbook of the modern Greek language*. Chicago 1964